

**Поп (Боб) шаҳрининг хронологияси ва унинг
ривожланиш босқичлари.**

Кейинги йилларда олиб борилган археологик изланишлар натижасида водийдаги илк ўрта асрлар даври шаҳарлари (Ахсикет, Поп, Андижон, Қува, Ўш, Косон)нинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари тўғрисида Янги маълумотлар тўпланди. Уларнинг шаҳар сифатида шаклланиши хронологияси анча қадимийлашди. Қуйида диссертант қатор шаҳарларда олиб борган ўз тадқиқотлари асосида аниқлаган даврий тизим ҳақида сўз юритади.

Даврлаштириш тўлалигича келтирилди. Чунки, қазилмалар пайтида аниқланган материаллар унчалик кўп эмас ва уларни бир-бирларидан ажратиб кўрсатиш анча мушкул. Шунинг учун Поп, Андижон, Қувада қўлга киритилган барча материаллар келтириб ўтилди ва асосий эътибор илк ўрта асрлар топилмаларига қаратилди.

Поп. 1987-1996 йилларда Поп кўҳна шаҳри бўйича тўпланган материаллар ва аввал аниқланган археологик топилмалар асосида шаҳарнинг қадимги ва ўрта асрлар тарихини қуйидагича даврлаштиришни таклиф этиш мумкин.

I босқич – янги эра бошлари. Поп шаҳар харобасидан тўпланган материаллар, яъни аркда солинган шурфнинг қуйи қатламларидан шаҳарнинг ички қисмида ўтказилган 2-қазилмадан ва шаҳар қабристони атрофидан йиғилган топилмалар таҳлил қилинди. Шаҳар ёшини ва унинг ривожланиш босқичларини аниқлашда кулолчилик маҳсулотлари алоҳида аҳамият касб этди. Масалан, шаҳарнинг қуйи қатламидан юпка, лойи сифатли, хумдонда бир маромда пиширилган сополлар топилди. Сопол идишлар тўқ қизил, тўқ жигар рангли ангобларга бўялган, баъзида сополнинг ҳар икки томонига ҳам шундай ангоб берилган эди. Идишлар асосан кулолчилик чархида тайёрланган. Маълум миқдорда чархсиз тайёрланган сопол идишлар ҳам учрайди. Баландтепада қадах, пиёла, хурма ва коса каби идишлар кўп бўлиб, уларга хос белгилар ушбу комплексларни милодий I-III асрлар билан саналашга имкон беради. Ушбу давр материаллари ичида сиртига тирнаб нақш солинган сополлар ҳам учрайди. Водийда ушбу типдаги сополлар кенг тарқалган эди ва уларнинг санаси эса милодий I-II асрларига тўғри келади. 1989-1992 йиллари 2-қазилмада, яна №1 шурфда ўтказилган қазилмада ҳам шу типдаги сопол идишлар учрайди. Баландтепа аркининг ташки девори маданий қатлам устида қурилган, уни остидаги қатлам кўлами эса кўп эмас.

Девор шарқдан ғарбга йўналишида бўлиб, у пахса ва ғишт аралаштириб қурилган, яъни пахса бўлаклари ўртасига 46x23x9, 46x23x10, 44x22x? см. ўлчамли ғиштлар қатор қўйиб терилган. Қалъа рельеф жиҳатидан энг баланд нуқтада жойлашган ва унинг тўрт бурчагида тўртта кузатув миноралари ҳам бўлган. Улардан шимолий томондаги икkitаси сақланган, жанубдаги 2 тасини

Сирдарё ювиб кетган. Дастлаб шаҳар кичикроқ қалъа-қўрғон кўринишида бўлган. Унинг майдони 2,5 гектардан ошмаган (100х90 м). Бу Баландтепа шаҳар маданиятининг биринчи даври эди.

II босқич V-VIII асрларни ўз ичига олади. Баландтепа ва шаҳар қабристонидан (Мунчоқтепа I, II) топилган материаллар айнан ушбу давр билан боғланади. Бу даврга тааллуқли қатламлар ва қурилиш қолдиқлари арк ичида ва ички шаҳарда ҳам аниқланган. Асосий сана берувчи материал кулолчилик маҳсулотлари бўлиб, улар икки хронологик давр билан характерланади. Аммо илк ўрта асрлар даври шаҳар санасини аниқлашда асосан Баландтепа арки ва ички шаҳар материалларига асосланилди.

Баландтепада маданий қатламлар қалинлиги 2 - 5 метрга боради. Бу қатлам матириаллари хронологик жиҳатдан милодий эранинг биринчи асридан то VII-VIII асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Ҳозирги кунда аркнинг сақланиб қолган қисмининг майдони 6 гектар. Арк мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Қалъа масаласига келсак, у бир неча вазифани бажарган: маҳаллий ҳукмдорлар қароргоҳи ва нотинчлик пайтларида атроф аҳоли учун бошпана, хавфсиз макон бўлган. Ички шаҳарнинг мудофаа деворлари бўлганми, йўқми, ҳозирча бирор нарса дейиш қийин, чунки текширишларда мудофаа иншоотлари ички шаҳардан топилмади. Таъкидлаш жоизки, Поп шаҳар харобасининг антик даври тўғрисида ўтган асрни 80-йилларида Ахсикетда илмий қидирув ишлари олиб борган археолог И. Ахроров ўз хулосаларини берган эди. Ҳозирги кунда ушбу фикр ўз тасдиғини топмоқда.

Баландтепадан ва унинг яқинидаги қабристондан V-VIII асрларга оид археологик комплекснинг топилиши биз ўрганаётган ҳудудда каттагина шаҳар маркази бўлганидан далолат бермоқда. Бизнингча, бу шаҳар қадимги Боб, Говасой ирригация райони ёки водийнинг шимолий қисмини маълум бир вақтдаги маркази бўлган бўлиши мумкин. Чунки, ушбу ёдгорликда V-VIII асрларга оид маданий қатламлари қалин, унинг археологик комплекслари тўла ва мукамалдир. Майдони бўйича ҳам Баландтепага тенг келадиган ёдгорлик ҳозирча топилгани йўқ. Косонсой (Муғтепа) да V-VI асрларга оид қурилиш босқичларининг йўқлиги ёки ушбу давр маданий қатламларини ҳатто Ахсикетда ҳам кам учрагани ҳам ушбу фикримизни бевосита тасдиқлайди.

III босқичга сомоний-қорахонийлар даврига оид моддий маданий қатламлари унча катта эмас. Чунки IX-XIII аср бошларига оид шаҳар ҳудуди [Мунчоқтепа III-VIII - Айртом шаҳри] экин, экинзорлар ва қурилиш майдонларига айлантирилиб текислаб юборилган, бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Бу давр қатламлари 1995 йили Мунчоқтепа I, II ларнинг ғарбий томонида аниқланган эди. XI-XIII аср материаллари топилган жойни Мунчоқтепа VII деб белгиладик. Деярли бузилиб кетган кичкина тепаликда учта бадраб ва иккита хўжалик ўраси тозаланиб, кўп ашёлар олинди. Бу ердан ёпиқ ҳолда маълум бир давр мажмуаси топилди. Улар орасида сирланган ва сирланмаган, кўлда тайёрланган сопол идишлар ҳам бор. Сирланган сополлардан тим яшил рангли, сарғиш ва жигар ранглилари кўпчиликни ташкил этади. Баъзи ҳолларда идиш сиртига чизилган нақш устидан сирлаб жило берилган. Уларга ўхшаш сополлар - Ахсикет, Қорабулоқ, Ана-Қизил

ёдгорликларида шунингдек Катта Фарғона канали қурилиши давридаги археологик кузатишлар пайтида топилган. 1989 йили шу даврга оид тангалар хазинаси топилди. Хазина 36 дона фельслардан иборат бўлиб, Сомонийлар сулоласи даврида Бухоро, Самарқанд ва Фарғонада X аср иккинчи ярмида зарб этилган (Б.Д. Кочнев томонидан аниқланган). Сомонийлар даврига оид (ўлчамли) ғиштлар, чироғдонлар, шиша идишлар тез-тез учрайди. Булардан ташқари ер ости шаҳар сув тармоқларининг бир қисми (сопол кувурлар) ва қорахонийлар даврига оид ҳаммом қолдиқлари топилган бўлиб, улар Баландтепа III даврига оиддир. Кулолчилик чарҳида ясалган қозонлар, ўнлаб симоб кўзачалар ҳам ўз шакли-шамойили, ишлов берилишига қараб шу давр билан белгиланади. Қорахонийлар даврига тўғри келадиган материаллар Баландтепани бузилиб кетган қисмидан ва Шомозор қишлоғидан топилган. Булардан ташқари XX асрнинг 50-60 йилларида Ушбу территориядан топилган ва 289-359 ҳижрий (962-970) йилларда зарб қилинган танга-чақалар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. X-XII асрларга келиб шаҳар майдони ҳозирги Поп шаҳрининг жанубий чегарасигача кенгайган ва хунармандлар шаҳрига айланади. Унинг қолдиқлари ўтган асрнинг 40-50 йилларида Т.Г. Оболдуева томонидан қайд этилган. Тадқиқотчилар жуда кўплаб ишлаб чиқариш чиқиндилари: тошқол, эриб кетган сопол ташландиқларини учрашини қайд қилганлар. Улар хунармандчиликнинг кўп соҳаларини айниқса металлургияни ривожланганини таъкид этадилар. Бу фикрни юқоридаги ёдгорликлар яқинида кўплаб тарихий металл конлари (айниқса темир рудаси) жойлашгани ҳам тасдиқлайди. Металл эритишга мўлжалланган бир неча хумдонлар ва гилқозонларнинг намуналари ғишт заводи қурилиши вақтида кўплаб учратилди. Афтидан III даврнинг бошларида (IX аср) номаълум сабабларга кўра шаҳарда ҳаёт тўхтаган кўринади. Чунки бу даврга оид материаллар деярли учрамайди. Шаҳар қабристонида ҳам VIII асрдан кейинги асрга оид қабрлар аниқланмади. Демак, сомоний-қорахонийлар сулоласи даврида Поп шаҳри Баландтепада эмас, балки унинг бузилган Айртом (Мунчоктепа) археологик ёдгорлиги ўрнида ривожлана борган. Боб шаҳри ҳақидаги ўрта аср ёзма манбаларидаги маълумотлар ҳам айнан шу даврга тўғри келади. Уларда келтирилишича, Поп (Боб)дан Ахсикетга, ундан Жанубий Фарғона томонга йўл ўтган. Манбада ёзилишича, «Боб-Шош дарёси бўйидаги катта ва бой шаҳар»

XIII аср бошларида Боб шаҳри Шимолий Фарғонадаги бошқа шаҳарлар каби Хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан бузиб ташланган бўлиши мумкин. Шундан сўнг шаҳарда ҳаёт тўхтаган. Агарда шаҳар худудида топилган бирикки топилмаларни ҳисобга олмаганда шаҳарнинг сўнгги ўрта асрлар даврига оид маълумотлар учрамайди. Сўнгги ўрта асрлар даврига тегишли материаллар Лангарбоботепа, Ўрдатепа ёдгорликларида учрайди. Уларга сирланган чироғлар, сопол парчалари (хаворанг сирланган) киради. Яна «Шомозор» қишлоғи чеккасида ўтган асрнинг 80-йилларида аниқланган мақбара қолдиғини ҳам келтириб ўтиш мумкин. У 27x16x3, 25x15x2,5 см. ўлчамли ғиштлардан тикланган ва 30-йилларда бузилиб кетган. Ҳозирда айрим ғиштлари ва пойдевор бўлаги сақланган ҳалос. Хўжалик қурилиши пайтида топилган

археологик материаларни ҳисобга олганда, сўнгги ўрта асрлар шаҳри Поп шаҳри, унинг ҳозирги марказининг жануб ва ғарбий чегараларини эгаллаган.

Айнан шу шаҳар (Қўрғон) ҳақида З.М. Бобур шундай ёзади: «Ахсининг берк қўрғонларидан бири Поп қўрғонидур. Поплик(лар) Поп қўрғонини беркитиб бизга киши йиборибтурлар. Сайид Қосимни бир неча йигитлар билан йиборилди. Ахсининг юқориғи кентларининг тўғрисидин дарёни ўтиб бориб, Поп қўрғониға кирдилар».

Демак, археологик топилмаларга кўра Боб (Поп) шаҳри мил. авв. Аср охирлари-мил. эра бошида қад кўтарган шаҳар бўлиб, у табиий географик жиҳатдан жуда қулай жойда пайдо бўлган. Ушбу шаҳардан Буюк ипак йўли ўтган, яъни ипак йўлининг серқатнов чорраҳасида жойлашган. Шунинг учун ҳам Баландтепанинг шимолий томонидан ўтувчи йўл ҳозиргача «Улуғ Йўл» деб аталади. Шунингдек, Попдан Қўқонга Сирдарё орқали ўтиш жойи (паром) излари ҳам Баландтепа яқинида сақланиб қолган.